

**Modern Türkük
Araştırmaları Dergisi**

Cilt 1, Sayı 1 (Kasım 2004)

Mak. #8, ss. 90-105

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı

A. Melek Özyetgin

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

ÖZET

Tarihî devirlerden itibaren Türklerin ticaret hayatında kullandıkları ödeme araçları bölgeden bölgeye değişen ve çeşitli bir yapıya sahip olmuştur. Türk sosyal ve iktisadi tarihinin önemli kaynakları olan Uygur sivil belgelerinde, ticaretteki ödeme araçları ile ilgili zengin bilgiler bulunmaktadır. Belgelere göre, geçerli en yaygın uygulamalardan biri mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal mübadelesi şeklindeki aynı ödemelerdir. Aynı ödemelerde kullanılan malların başında tang, ür ~ üyür, kepez gibi önemli tammsal ürünler gelmektedir. Bunun dışında Uygurlarda ticarette ödeme aracı olarak kumaş cinsinden materyallerden böz, kuanpo da önemli ölçüde kullanılmıştır. Yine madeni paralar ile yapılan ödemeler içinde altın, kümüş ve bakır para birimleri dikkati çekmektedir. Uygurlarda kullanılan bir diğer önemli ödeme aracı kâğıt paradır. İlk olarak 8. yüzyılın ortalarında Tang hanedanı döneminde başlayan kâğıt para sistemi, Yuan döneminde, özellikle Kubilay Han (1260-1295) döneminde zirveye çıkmıştır Çince kökenli çav (< ch'ao) kelimesiyle adlandırılan bu para birimi Yuan döneminde genellikle 2274gr. olan yastuk ile birimlendirilmiştir. Kubilay Han zamanından itibaren, Çin'de Yuan döneminde parlamaya başlayan çav para birimi en yaygın şekilde Uygur tüccarlar tarafından kullanılmıştır. Uygur sivil belgelerinde kâğıt para sadece çav ve Kubilay dönemine işaret eden çung-tung bav çav olarak geçmektedir. Kâğıt para sistemi Uygurlarla birlikte Türk-Moğol devletlerinin ticaret hayatına büyük kolaylıklar getirmiştir ve canlandırmıştır. Bunun yanında Uygur tüccarlar kâğıt paranın uluslararası yayınılaştırmasında da önemli görevler üstlenmişlerdir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Eski Türkler, Uygurlar, Ticaret, Ödeme Araçları, Kâğıt Para, Çav, Uygurlar, Nüümizmatik

ABSTRACT

The payment devices which are used by Turks in the trade life had various components at the historical period. In the Uigur civil documents, which are important sources of the Turkish social and economic history. There is wide information about the payment devices. According to those documents, most prevalent payment systems are divided in 'goods for goods' and 'goods for services' (payment in a kind). The basic goods which are used for the 'payment in a kind system' were some agricultural products like *tang*, *ür* ~ *Üyür*, and *käpáz*. Besides those products, some fabric materials like *böz* and *kuanpo* are also used as a payment device by Uigurs at trade. Altın, kümüş and bakır coins are used for the payments as well. Another payment device used by Uigurs are banknotes. The usage of banknote system begun at the middles of the 8th century, among the Tang Dynsty and became prevalent at the Yuan period, especially Khubilay Khan sovereignty (1260-1295). This banknote was called with a Chinese originated word *çav* (< ch'ao). At the Yuan period *çav* was united with (2274gr) *yastuk* and used widely by the Uigur traders. In the Uigur civil documents, banknote are expressed as *çav* and *çung-tung bav* *çav* which indicates Khubilay era. Banknote System brought easiness to the trade life of Uigurs and Turco-Mongol states. Uigur traders had also an important role to spread banknote internationally.

KEY WORDS

Old Turks, Uigurs, Trade, Payment Devices, Banknote, Çav, Numismatics

Eski çağlardan itibaren ticaret milletlerin siyasi ve iktisadi kalkınmalarının temelini teşkil etmiş, çeşitli alanlarda içte ve dışta yapılan ticarî faaliyetler milletler arasındaki sosyal ve siyasi ilişkileri de geliştirmiş ve yönlendirmiştir. Sınırlı bilgilerle de olsa eski Hun çağından itibaren kaynaklara dayalı olarak takip edebildiğimiz Türk ticaret hayatı tüm usûl, teknik ve araçlarıyla takip eden Türk devletlerinde geliştirilerek, yayıldıkları geniş coğrafya temelinde uygulanmış, dünya ticaretinde önemli, etkin bir yere sahip olmuştur. Ticaretin evrensel boyutunda her toplum için geçerli olan uygulamaların dışında, diğer toplumlara model teşkil edebilecek ticarî teknikler ve araçlar da tarih boyunca gözlemlenmiştir. Türklüğün de içinde bulunduğu Doğu bu anlamda Batıya da örneklik edecek birçok uygulamanın merkezi konumunda olmuştur. Özellikle 13-14. yüzyillardaki dönemde Türk-Moğol devletleri ticarî teknikler ve bunun uluslar arası boyutta yaygınlaştırılması konusunda önemli bir görev üstlenmişlerdir. Bu çalışmanın inceleme alanını oluşturan ticarette ödeme araçları, kâğıt paranın kullanımı konusu, Çin'deki Yuan (Moğol) dönemindeki öncü uygulamalar ve bu uygulamaların en önemli merkezlerinden birini oluşturan Koço-Turfan Uygur Hanlığı çerçevesinde ele alınmaya çalışılacaktır.

1. Uygurlarda Ticarette Ödeme Araçları

Muhtemel tarihlendirmesi 13-14. yüzyyla giden eski Uygur sivil belgeleri, Türk sosyal, kültürel ve iktisadî tarihinin açık belgeleri olarak büyük bir öneme sahiptir. Kişi arasında veya kişilerle devlet ya da yetkili mercîler arasındaki hukukî ve ticârî anlaşmaları içeren bu belgelerde ödeme araçları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Belgelere göre yaygın olarak belirli bir ticaret veya hizmet karşılığında mal mübadelesine dayalı aynı ödemeler Uygur ticârî hukuk döneminde geçerli uygulamalarдан olmuştur. Trampa usûlü (İzgi 1987: 56, Eröz 1977: 212) olarak adlandırılan paranın aracı olmadığı olmadan mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal mübadelesi Uygur sivil belgelerinde sıkça görülen ödeme şekillerinden biriydi. Aynı ödemelerde kullanılan malların başında, o dönemde toplumsal yaşam için en gerekli ihtiyaçlardan olan *tarig*, *ür* ~ *üyür*, *kepez* gibi tarımsal ürünler gelmekteydi. Özellikle Uygurlarda ekim için kiralanan arazilerin kira bedeli olarak aynıyatta *tarig*, *ür* ~ *üyür*, *kepez* ödeme aracı olarak kullanılmıştır¹. Belgelerde söz konusu aynı ödemelerin tarihi ekinlerin hasat dönemi olan sonbahar veya sonbahar başı olarak tayin ediliyordu.

“Koço Uygur devletinde Ticaret” başlıklı yazısında Peter Zieme (1976: 246-247) Uygur sivil belgelerine göre ödeme araçlarını üç gruba ayırmıştır: 1. Kumaş (*böz*, *kuanpu*), 2. Madenî para (*altun*, *kümüş*, *bakır*), 3. Kâğıt para (*çav*).

Zieme'nin listesinde birinci sırada gelen ve dönemin önemli tüketim ve ticaret malzemelerinden olan *böz* “pamuklu kumaş” bir tür ödeme aracı olarak özellikle arazi, gayrimenkul ve köle satış belgelerinde sıkça kullanılmıştır². Söz konusu *bözler* belirli idarî bölgelerde geçerliliği olan ve yönetimce ödeme aracı olarak kullanılmak üzere bir anlamda kalite açısından tescillenmiş, mühürlenmiş materyallerdi. Belgelerde ödeme aracı olan *böz* sayısal ve ölçü bakımından değerleri yanında X *kidini/kidinintä yorır*³ “X bölgesinde (tarafında) geçerli” ve *şuulug tamgalig*⁴ “damgalı, mühürlü” ibareleriyle birlikte geçmektedir. Bir Uygur sivil belgesinde arazinin satış bedeli *böz* olarak alınmıştır:

...lükçün kidinintä yorır şuulug tamgalig üç otuz bözingä käzistimiz.. “Lükçün bölgesinde geçerli tamgalı, mühürlü 23 (top) *böz* için anlaştık” [Yamada Sa065-6, 3Kr. 39, USp. 108, Rachmann 95].

¹ Bu konuya ilgili bilgi ve metinler için bkz. Öz yetgin (2004: 151-155).

² Uygur sivil belgelerinde *böz*ün ödeme aracı olarak kullanımı konusunda geniş bilgi için bkz. Rachmann (1995: 64-71).

³ Bkz. Rachmann (1995: 50)

⁴ Bkz. Rachmann (1995: 48-50). Bu ibareyle *böz* Uygur sivil belgeleri içinde ayrıca Yamada Sa 06 [3Kr. 39, USp. 108, Clark 39], Yamada Sa07 [3Kr. 41, USp. 107, Clark 38] belgelerinde de geçmektedir.

Bir köle satış belgesinde de para bedeli *böz* olarak ödenmiştir:

...kız karabaşınıñ aniçük-kä toguru tomlitu sat(d)im. satig bözin inçä tiştirim kidin yorr altı singar şulug tamgalig sákiz on bözkä käziştirim "Kız kölemi Eniçük'e doğrudan sattim. Satış bözü için şöyle sözleştim. Pazarda geçerli altı kenarlı (?) damgali, mü Hürlü 80 (top) böz için anlaştık..." [Yamada Sa23³⁻⁵, 3 Kr. 38, USp. 110, Rachmann 94].

Ödeme aracı olarak *böz* gibi kullanılan bir diğer kumaş cinsinden materyal Çince kökenli *kuanpo* idi. Kelimenin Uygur sivil belgelerindeki imlâsi çeşitlilik göstermektedir: *kuanpu* ~ *kuanpo*, *kunpo* ~ *kunpu* ~ *kanpo* ~ *kanpu*. J. Hamilton (1969: 43-44) Yar-hoto kaynaklı bir Uygur arazi satış belgesinde geçen kelimeye, *kanpo* < Çin. *kouon-pou*, *kwâ-pou "resmî formatta bez/kumaş, tüzüğe uygun bez/kumaş, değiştokuş yapmaya yarayan mal" anlamını vermiştir. Söz konusu bu damgali kumaş da arazi⁵ ve köle⁶ satış belgelerinde, ödünç alma belgelerinde⁷, bir arazi⁸ kiralama ve bir vasiyetname⁹ belgesinde geçmektedir. Örnek olarak bir arazi satış belgesinde ödeme aracı olarak *kuanpo* ~ *kunpu* şu şekilde bulunmaktadır:

...üç şig yirim atı kutlug taşka toguru tomlitu satdim satig kumpusum inçe sözlästimiz üç yüz biş otuz kumpuka iizzüştümüz... "Üç şig yerimi adı Kutluq Taş'a doğrudan sattim. Satış kumpusu için şöyle sözleştim. 325 kumpu için anlaştık" [Yamada Sa02, OtRy. 1414a]

Alışverişte bir ödeme aracı olarak *kuanpo* da *böz* gibi, belirli bölgelerde geçerli ve tescilli olduğuna dair ibarelerle metinlerde geçmektedir:

...bir şig sákiz küri urug kirür yirimin basmilka toguru tomlitu satdim satig kuanposum inçä sözlästimiz: koço kidini yorr iki uçı kinlig otura tamgalig üç miň biş yüz kuanpoka kapäzi birle käziştirim... "1 şig 8 küri tohum ekilecek yerimi Basmil'a doğrudan sattim Satış kuanposu için şöyle sözleştim: Koço tarafında geçerli iki uçu ortada damgali 3500 kuanpoya pamuğu ile birlikte arlaştık"

[Yamada Sa04, TIII M205d]

Uygur sahasındaki kumaş paralardan bir diğeri, *kamdu* dikkat çekicidir. P. Zieme (1976: 247) *kamdu* kelimesini *kuanpo* ile ilişkilendirerek, iki kelime arasındaki ilişkinin yanlış yazımından kaynaklanabileceğini, Arap yazısındaki imlâda *kuanpo*'nun imlâsinin *kamdu* şeklinde yazılmış olabileceğini söylemektedir. Clauson ise kelimeyi hapax bir veri olarak kaydedip "bir para birimi" anlamını vererek Çince kökenli

⁵ Bkz. Yamada Sa01 [Y.K. 0014, Or.8212 (106)], Sa02 [Ot.Ry.1414a], Sa03 [TIII M205, U3908], Sa04 [TIII M205d, U5241].

⁶ Bkz. Yamada Sa19 [U5968r.+U5971r.], Sa20 [TI 580, U5371].

⁷ Bkz. Yamada Lo01 [TII Toyoq Ohne Nr.(e), U5233, USp. 85], Lo02 [TII D149a, U5232, USp. 67], Lo03 [Ot.Ry. 2733], Lo04 [U5399v+U6068v].

⁸ Bkz. Yamada RH 01 [TII D149b, U5270, USp. 86].

⁹ Bkz. Yamada WP 05 [3Kr.40, USp. 127].

olduğunu kabul etmiştir (ED 626b). Uygur sivil belgelerinde geçmeyen kelime tarihî alanda sadece Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvân*'ında geçmektedir: *kamdu* "Dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır ki üzerinde Uygur hanının mühürü basılıp alışverişte para yerine kullanılır. Bu bez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür basılır" (DLT I: 48). Kâşgarlı Mahmud'un Uygurlarda bir ödeme aracı olan *kamdu* ile ilgili verdiği bilgiler son derece önemlidir. 11. yüzyıl Türk dünyası hakkında zengin bilgiler bulduğumuz *Dîvân*'da geçen bu kelime Uygur sahasında kullanılan Çin. kökenli *quanpo* ~ *kanpu* ~ *kanpo* ile ilişkili olmalıdır. Kâşgarlı Mahmud'un bezlerin alışverişte ödeme aracı olarak geçerli olabilmesi için Uygur hanları tarafından mühlendlendiğini söylemesi, bu kelimenin Uygur sahasındaki *kuanpo* ile olan ilişkisine işaret etmektedir. Kaynaklar kumaşın ve ipeğin alışverişte ödeme aracı olarak kullanımının tarihini oldukça eskilere götürmektedir¹⁰. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden Uygur sahasında alışverişte para karşılığında ödeme aracı olarak tescilli ve damgalı kumaşların 11. yüzyilda da olduğunu anlıyoruz.

Uygur ticârî hayatında ödeme araçlarından biri de madenî paralar ile yapılan ödemelerdi. Turfan Uygurlarında sivil belgelere göre alışverişte ve ticarette kullanılan değerli madenî para birimleri *altun*, *kümüş*, *bakır* olarak geçmektedi. Söz konusu paraların değer açısından ölçümünde birim olarak *yastuk*¹¹ [= Fa. *bāliṣ* = Çin. *ting* "altın veya gümüş çubuğu, külçe"], *satr* ~ *stir*¹² [= *yarmak*¹³ "sikke, para" = Çin. 1 Liang] ve *bakır*¹⁴ [= Çin. 1 *Ts'ien* (*Ch'ien*) = Çin. 1/10 Liang] kullanılmıştır (Gabain 1973: 64-65; Mori 1961: 115). Ölçülendirmede 1 *yastuk* = 50 *stir*, 1 *stir* = 10 *bakır* denkliği bulunmaktadır.

Uygurların para sistemi ile ilgili bilgilerimiz bugün için son derece kısıtlıdır. Söz konusu paraların degersel ölçümünde kullanılan birimlerin ait oldukları dönemler için geçerli olan sayısal değerlerini kesin olarak tespit edemiyoruz. Uygur paraları için sikke ve ölçü birim ayarlarını Çince karşılıkları ile denkleştirmek tahminî olarak incelemek mümkündür. Etraflı olarak incelenmemiş bu konu alan uzmanlarının

¹⁰ Kumaş ve ipek ödeme araçları yanında deriden yapılan paralar da belirli bölgelerde kullanılmaktaydı. Örneğin İdil Bulgarlarında deriden imal *alatak* denilen paralar ödeme aracı olarak geçerli olmuştur. Yine sincap derisinden yapılmış *tiyin* adlı deri paralar da İdil Bulgarları arasında kullanılmıştır. Bkz. Togan (1981: 126).

¹¹ ED 974a *yastuk*. Clauson kelimenin temel anlamı olan 'yastık'a şekilce benzeyen gümüş külçe anlamını kazandığını belirtir. Kelime Uygur sahasında madenî paralarla birlikte kâğıt paranın da birimlendirilmesi için kullanılmıştır. Moğollar döneminde Tü. *yastuk* birimi 2274 gr. ağırlığında idi. Bkz. Togan (1981: 122).

¹² Sogd *st'yr* < Grek. *stater* 'ağırlık ölçü birimi; para birimi' (ED 802a).

¹³ ED 969a *yarmak* 'para; madenî para', b.kz. TMEN IV 1854.

¹⁴ Kelime Uygur sahasında *satr* ~ *stir* gibi hem 'ağırlık ölçü birimi' hem de 'para birimi' olarak kullanılmıştır. (ED 317b).

ilgisini beklemektedir.

Uygur sivil belgelerinde en değerli para birimi olarak *altun* ya tek başına sayısal değeriyle ya da *yastuk* ölçü birimi ile karşımıza çıkmaktadır. Uygur sahasında genellikle *altun* ile yapılan ödemeler belirli şartlar için geçerli olmuştur. Sivil belgeler bu konuda bize önemli ipuçları vermektedir. Özellikle karşılıklı iki kişi arasında düzenlenen satış senetlerinde, borcun ödenmemesi veya borca itiraz edilmesi durumunda bir tür cezâ yaptrim olarak *ulug süü¹⁵*'ye 'ulu majesteleri (Büyük Kağan) bir *altun yastuk* verilmesi şartı geçmektedir. Bu cezâ ödmeye ek olarak *içgäri agılık'a* 'saray hazinesine' bir *kümüş yastuk* ibaresi de belgelerde yer almaktadır. Bu tür akitlerin bozulması durumunda, akiti bozarı kişinin yapmakla yükümlü olduğu ödemelerin başında bunlar gelmektedir. Para ödemeleri dışında beylere binek atlarının verilme şartı da bu cezâ yaptrimlardan olarak belgelerde geçmektedir. Bir üzüm bağının satışıyla ilgili bir belgede şu ibareler dikkat çekmektedir:

...apam birök ärklig böг işi yat yalavaç kükün tutup çam çarım kilsarlar ulug süü-kä bir *altun yastuk* içgäri agılıkka bir *kümüş yastuk* böгätlärkä birär ädärkä yaraşu at kizgut birip sözläri yormazun.... "Eğer nüfuzlu memur, yabancı elçiye güvenip itiraz ederlerse ulu majestelerine bir altun yastuk, saray hazinesine bir kümüş yastuk, beylere birer eğere yaraşır at (vermekle) yükümlü tutup sözleri geçerli olmasın" [Yamada Sa11₁₅₋₂₁ (İstanbul 35)].

Yine bir diğer arazi satış belgesinde de aynı uygulamalar bulunmaktadır:

...apam birök ärklig böг işi kükün tutup çam çarım kilsarlar ulug süükä bir *altun yastuk* basıp il bögläringä ädärkä yaragu at birip sözläri yormazun "eğer nüfuzlu memura güvenip itiraz ederlerse ulu majestelerine bir altun yastuk verip il beylerine eyere yaraşır at verip sözleri geçerli olmasın" [Yamada Sa12₉₋₁₂, K 7711, Clark 46].

Aynı şekilde bir vasiyetname belgesinde: *ulug süükä bir altun yastuk oglan tigitlärkä birär kümüş yastuk içgäri agılıkka bir yastuk....* (WP01₁₂₋₁₄); bir diğer vasiyetname belgesinde, belgeye itiraz durumunda veya aile üyelerinden biri itiraz ettiği takdirde, bu sefer *içgäri agılıkka bir altun yastuk* (WP02₁₄) ödeme şartı bulunmaktadır. Diğer belgelerden farklı olarak bu belgede bir *yastuk altun*, *ulug süü* yerine *içgäri agılık'a* (Hazineye) verilmiştir.

Uygur arazi satış senetleri dışında, köle satış ve azat etme belgelerinde de bu

¹⁵ Uygur sivil belgelerinde sıkça geçen *ulug süü* ibaresi Yüan hükümdarlarına, özellikle Kubilay Han'a işaret etmektedir. Bkz. Clark (1975: 14). Reşit R. Arat *süü* (< Çin. *dz'uо* < *tsu*, Mo. *su* ~ *sü*, Kalmuk *sü*) kelimesini Tü. 'kut' kelimesine eş göstererek kelimenin "saadet, majeste" anlamına işaret etmiştir (1991: 389). *Ulug süü* ibaresi aynı anlamda Moğollarda da *yeke suu* ibaresi ile karşılanmıştır. Bkz. Ligli (1973 : 3-6). Uygur sivil belgeleri içinde en eski tarihlî olan Ad 01, Clark 65 de satır 13v'de geçen *ögödey süü-singe iki yürüñ atan ötümüp...* cümlesiinde Ögedey kağanının adı zikredilmektedir. Diğer ibarelerde ise kağan adı yerine *ulug* sıfatı geçmiştir. Bkz. Zieme (1976: 242-243).

madenî para birimleri geçmektedir. Örneğin bir azat etme belgesinde alacaklıya ödeme şekli *altun* ve *gümüşle* yapılmıştır:

bu bitig-täki söz-tin öngi bolsar biz ulug siiükä bir altun yastuk aka ini tägitlärkä birär küümüs yastuk iduk kutka bir yastuk... “bu senetteki sözden farklı olursa biz ulu majestelerine bir altun yastuk, büyük, küçük kardeş prenslere birer gümüş yastuk, İdiku'a bir yastuk...” [Yamada Em01¹⁵, Clark 60].

Oğul satışını gösteren bir başka belgede satış bedeli olarak 60 altın ödeniyor: *altmış altun alıp müberek koç atılıq oglumu...toguru tomlitu sattım* “60 altın alıp Mübarek Koç adlı oğlumu doğrudan sattım” (Sa 265⁸, USp. 57).

Uygur sahasında *küümüs* paranın kullanımı diğer madenî para birimlerinden daha fazladır. Genel olarak Türkler ve Moğollar tarafından gümüş külçeler ticarette ödeme aracı olarak geniş ölçüde kullanılmıştır. *Küümüs* için *str*, *yarmak*, *bakır* ölçü birimleri geçerli olmuştur. *Altun* gibi cezai ödemelerin dışında *küümüs*, arazi alım satımlarında, köle satışlarında, para ödünç alıp vermelerde, ayrıca belirli malların alım-satımı karşılığında ödeme aracı olarak kullanılmıştır.

Örneğin Sa08⁵’de arazi satış bedeli olarak *tokuz sitir küümüs* alınıyor. Sa21⁶’de erkek bir kölenin satışı karşılığında *yiti elig str yarmak küümüs* alınıyor. Sa22³’de kadın köle *elig str yarmak küümüs*’e satılıyor. Bir başka borç alma senedinde Lo07³⁴’de ödünç alınan para birimi gümüş olup, geri ödemedeki faiz tutarı da gümüş olarak ödeniyor: *altı str küümüs ay sayu birär yarım bakır küümüs asığı birlä köni birürmän* “6 str küümüs’ü her ay birer yarımbakır gümüş faiziyle birlikte doğrudan vereceğim”. Lo08²³’de *iç str küümüs altım...ay sayu birär bakır küümüs asığı birlä..* “3 str küümüs aldım .. her ay birer bakır gümüş faizi ile...” şeklinde geçiyor. Mi14⁵’te arpa satışı karşılığında *iç str altı bakır küümüs altımız* ibaresi geçmektedir.

Madenî paralardan bakır ise daha küçük tutarlar için kullanılmıştır. Uygur sivil belgelerinde bakır, gümüş için ölçü birimi olarak geçmektedir:

...birär yarım bakır küümüs asığı bilä köni birürmän... “birer yarımbakır gümüş faizi ile doğrudan vereceğim” [Yamada Lo07, TM 222, D51, U 5230, Usp. 18, JW 3.1]

...ay sayu birär bakır küümüs asığı bilä köni birürmän... “her ay birer bakır gümüşü faizi ile birlikte doğrudan vereceğim” [Yamada Lo08, Kle.-Rob.6, Usp. 52, JW 3.2]

...bir şig iki küri arpaning iç str altı bakır küümüs altımız... “bir şig iki küri arpayı 3 str, 6 bakır gümüşe aldhik...” [Yamada Mi04, 3Kr. 31c, Usp. 126, JW 6.15]

Ayrıca sivil belgelerde *bakır*’ın sadece para birimi olarak geçtiği örnekler de mevcuttur:

...bulmuşning üç satır üç yarımbakır birtim. Koz yarmış üçün'gü tört bakır birtim, nägünkä bir bakır birtim, kirişkä bir bakır birtim, bir şıkka bir bakır birtim, bir oltrırıkkä bir bakır birtim, yana yarımbakır birtim, kalımmıng yarımbakır birtim...

"Bulmuş'un 3 satır 3 yarım bakırını verdim. Koz Yarmış üçüne 4 bakır verdim, Negün'e 1 bakır verdim, Kiriş'e 1 bakır verdim, 1 şık, bir bakır verdim, bir Oltırıkk'a 1 bakır verdim, yine yarım bakır verdim, Kalım'ın yarım bakırını verdim" [JW 4.10 (D), USp. 53, Clark 108]

Ana hatlarıyla yukarıda bahsettiğimiz nakit ödemelerde değerli madenlerden oluşan madenî paraların dışında Uygur sahasındaki bir diğer önemli ödeme aracı kâğıt paradır. Çince kökenli *çav* kelimesiyle adlandırılan ve genellikle Moğollar devrinde 2274gr. olan *yastuk* ile birimlendirilen bu kâğıt para birimi Uygur sivil belgelerinde *yastuk çav ~ çav yastuk* şeklinde ödeme aracı olarak geçmektedir.

2. Uygurlarda kâğıt para *çav*

2.1. Çav'ın kökeni

Tarihî Türk dili alanında 13.-14. yüzyıllar dönemine ait Uygur sivil belgelerinde tanıklayabildiğimiz *çav*, Çince kökenli *ch'ao* kelimesinden gelir [Bkz. TMEN I 175 *çav* (Chin. Vorbild nachgeahmtes) 'kâğıt para' wmmo. *çau*, Çin. *çau*; ED 393b *çav* < Çin. *ch'ao* "kâğıt para" (Giles 514)]. Eski Uygur belgelerinde geçen kelime Çağatay sahasında da yer almaktadır: Çağ. (15. yy.) *çav* id. Sang. 209v/9. Clauson ED'de *çav*'ı Moğol hanlarının hüküm sürdüğü yerlerde altın yerine kullanılan dikdörtgen kâğıt parçası olarak tanımlamıştır.

2.2. Kâğıt para *çav*'ın tarihçesi (Kubilay Dönemi) ve Uygur sahasına girişи

Koço (Turfan) Uygur Hanlığı İdikut Barçuk'un 1209'da Cengiz'e teslim olmasıyla birlikte Moğol hâkimiyeti altına girdi. Ancak Uygurlar gerek idarî gerekse sosyal açıdan Moğollara tâbi devletler ve milletler içinde ayrıcalıklı bir yere sahip idiler. Kültürel açıdan Moğollar üzerinde büyük etkileri olan Uygurların yakın ilişkiler içinde oldukları Moğol devletinde siyasi ve idarî teşkilâtında önemli görevler aldıkları bilinmektedir (Brose 2002: 249-254). Bu yakın temaslar doğal olarak Çin'deki Moğol (Yüan) hâkimiyetinin siyasî, sosyal ve iktisadî uygulamalarının akislerinin Uygur sahasında da görülmesine sebep olmuştur.

Çin'de Yüan idaresinin tarım ve serbest ticaret konusunda girişimcileri destekleyen bir politikası olmuştur. Bu dönemde özellikle ticarî faaliyetlerde Uygur tüccarlarlar ayrıcalıklı bir muameleye tâbi tutulmuştur. Yüan idaresi tarafından Uygur tüccarlara '*ortak¹⁶ parası*' (*Wo-t'o ch'ien*) olarak adlandırılan dönemin faiz oranlarına

¹⁶ Tü. *ortuk ~ ortok* (~ *ortak*) "ortak, tüccar, esnaf" (ED 205a). *Ortak* teşkilâtı bir tür ticaret şirketi olarak Uygurlardaki uygulamaları ile Moğollara geçmiş bir kurumdur. Ortak teşkilâtının

göre çok düşük bir faiz (yüzde 0,8) oranıyla bir tür kredi parası verilmiş, söz konusu parayı bu imtiyazlı Uygur *ortak* tüccarları iç ve dış ticarette kullanmış, Çin'deki Moğol ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır (Yang 1971: 97). Ödeme vasıtası olarak kâğıt paralar ve bunun yanında bugünkü çek karşılığındaki havale belgeleri bu tüccarlar arasında kullanılmış ve bu uygulamalar ticareti büyük ölçüde kolaylaştırmıştır.

Yüan idaresi 1267'de Uygur tüccarların ticârî faaliyetlerini idare etmek ve denetlemek üzere *Wo-t'o tsung-kuan-fu* "Ortak tüccarları idare eden merkez büro" adlı bir hükümet ofisi kurdu. 1281'de merkezî büronun adı *Ch'üan-fu ssü* "Para düzenleme teftiş bürosu" olarak değiştirildi (Yang 1971: 97). 1283 yılında da *Chiao-ch'ao-k'u* adlı hazine ofisi ile Uygur bölgesindeki kâğıt paranın değişimi ve yönetimi işleri düzenlenendi. Uygurlardaki para sistemi Yüan dönemiyle birlikte yeniden şekillenmişti. Koço Uygurlarında kâğıt paranın ilk görülmesi Mönge'nin hüküm sürdüğü dönemlere rastlamaktadır (Allsen 1983: 256-257). W. Rubruck imparator Mönge (1251-1259) zamanında Karakurum'da bulunmuş imparatorluk damgasını taşıyan kâğıt paraların varlığından söz etmektedir (Yang 1971: 62-63).

Kubilay Han (1260-1295) Çin'deki ticareti geliştirmek ve kolaylaştmak için kâğıt paranın kullanımını başlattı. Kendisinden önceki kâğıt para birimlerini hükümsüz kılarak kendi dönemine has para birimlerini ülke çapında geçerli kılan ve geliştiren ilk Moğol hükümdarı oldu. Yeni kâğıt para sisteminde halkın sahip olduğu altın, gümüş ve bakır gibi değerli madenler devlete teslim edilerek, bu metal paraların kâğıt paralarla olan değişimi kontrol altına alındı (Rossabi 1988: 122-123). Çin'de ilk uygulamaları 8. yüzyılın ortalarına, Tang hanedanı dönemine uzanan kâğıt para sistemi Yüan döneminde, özellikle Kubilay'ın han olduğu dönemde en zirve noktasına çıkmıştır¹⁷.

Karahانlılar döneminde de mevcut olduğuna dair bilgiler vardır. Yüan devrinde devlet hazinesinden düşük faizle kredi alan *ortak* teşkilatı devrinin en büyük ticârî kurumlarından biri olarak özellikle büyük çapta ve uluslararası ticaret ile meşgul olmuş, öte yandan birçok yükümlülükten, vergiden muaf tutulmuş ve diğer yerli tüccar zümreleri içinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Bkz. Togan (1981: 121, 125, 309-311), Togan Arıcanlı (1984: 71-90), Özyetgin (2004a)

¹⁷ Çin'de kâğıt para sistemi Tang (618-906) döneminde *Fei-ch'ien* "uçan para" ile başladı. Bu uygulama bir anlamda ticarette çek karşılığında nakit para transferi için kullanılan bir belge idi. O dönemde kullanılan madenî paralar (bakır) ağırlıklarından dolayı zor şartlarda naklediliyor ve bir ölçüde bölgeler arası ticarette önemli bir zorluk teşkil ediyordu. Bu dönemde hem iç hem de dış ticaretin daha kolaylaşması için bir tür banka sistemi geliştirildi. Tüccarlar devlete ait bir yere değerli, madenî paralarını yatırarak bunun karşılığında devlet tarafından bastırılan resmî depozit makbuzunu alır ve ticarette bu makbuzu bir tür ödeme aracı (para) olarak kullanırlardı. Bunlar Sung devrinde itibaren kullanılmaya başlanan kâğıt paranın ilk şekilleridir. Bkz. Eberhard (1987: 227-228). Sung dönemindeki *Chiao-l-tzü* ve *Hui-tzü* ve Cing dönemine ait *Chiao-ch'ao* (1236) Çin'deki kâğıt para sisteminin ilk banknotları olup, kaynak olarak gümüş ile değerlendirilmiş, basımlarında ipek iplikler kullanılmıştır. Daha geniş bilgi için bzk. Yang (1971:

Kubilay Han döneminde 3 çeşit kâğıt para birimi basılmıştır. Bu para birimlerinden ilki bir tür ipek üzerine basılan *ssü-ch'ao* olup Yüan tarihine göre 1000 ipek *ssü-ch'ao*, 50 gümüş liang'a eşittir. İkinci para *Chung-t'ung yin-huo* "Çuntung devrinin gümüş parası" olup, 1, 2, 3, 5, 10 liang birimle değerlendirilmiş (1 liang = 1 gümüş), ancak Kubilay döneminde tedavüle çıkarılmamıştır. Kubilay döneminde, 1260 yıllarının başında tedavüle çıkmış, devrinin en önemli, en yaygın, güvenilir ve en uzun ömürlü parası olarak *Chung-t'ung yüan-pao chiao-ch'ao* gelmektedir. Yüan döneminde kâğıt paranın değeri gümüş üzerinden hesaplanıyordu. Buna göre 1 *yüan pao*, 50 liang gümüşe eşitti. Bu para birimi 10, 20, 30, 50, 100, 200, 300, 500 *wen* şeklinde onun ve yüzün katlarıyla birimlendirilmiştir (Yang 1971: 62; Schurmann 1967: 138; Rossabi 1988: 122-123).

Kubilay döneminde yürütülen akıcı ve tedbirli politikalar sayesinde bu kâğıt paralar devlet hazinesinde yüzde yüz gümüş veya altından karşılığın bulunarak basımhanelerde azar azar basıldı. Ancak bir süre sonra devletin artan askerî ve idarî ihtiyaçları hazinedeki altın, gümüş rezervlerinin harcanması, ayrıca karşılığın olmadan çok sayıda kâğıt para basımı (develüasyon), tedavüldeki paranın alım gücünü azaltmış, enflasyonun artmasıyla birlikte kâğıt paranın değeri bir süre sonra düşmüştür. Kubilay dönemindeki bu yaygın üç banknotun dışında da birçok kâğıt para basılmakla birlikte, yaklaşık 1350 yıldan itibaren kâğıt paranın ticarî kullanımda değeri kalmamış, halk ödeme aracı olarak madenî paralar (bakır) ile mübadele yoluna gitmiştir (Yang 1971: 64-65).

Yüan kâğıt parası zirvede olduğu dönemlerde, sadece Çin ve Uygur bölgesinde değil, aynı zamanda Burma, Siam ve Annam bölgelerinde de kullanıldı, Moğolların uzun yıllar hâkim olduğu İran'a da girdi (Yang 1971: 65). İlhanlılar devrinde, Geyhatu'nun hâkimiyeti dönemine rastlayan kâğıt paranın ilk çıkışını 1294 senesinde olmuştur. Burada kâğıt para Uygur sahasında olduğu gibi *çav* (< Çin. *Ch'ao*) olarak adlandırılmış ve Tü. *ystuk'*un Fa. karşılığı olan *baliş* ile 1'den 10'a değişen ölçülerle birimlendirilmiştir. Vassaf tarihinin ikinci cildinde Geyhatu zamanında bölgenin geçerli para birimi olan *çav*'ın şekil ve görünüşü hakkında bilgiler bulunmaktadır. Geyhatu'nun kâğıt parası, kenarı Çince yazılı uzunlamasına bir bilet şeklindeydi. Kâğıt paranın üst tarafında Arap harfleriyle kelime-i şahadet yazılıydi. Bunun hemen altında Moğolca bir deyim olan *irmecin nurçı* (Kiymetli mücevher) yer almıyordu. Banknotun ortasında bulunan bir daire içinde paranın sayıyla değeri yazılı olup, bunun hemen altında "Padişah-i cihan bu mübarek kâğıt parayı (*çav-i mübarek*) 1294 senesinde imparatorlukta tedavüle çıkardı. Bunu taklit eden veya üzerinde bir değiştirme yapan kimse, karısı ve çocuğu ile birlikte öldürilecek ve mali devlet tarafından müsadere edilecek" şeklinde uyarıcı bir ibare bulunuyordu. İlhanlılar

---

51-61); Schurmann (1967: 138-145).

devrinde İran'da kâğıt para *çav'*ın ömrü uzun olmamış, kısa sürede halkın tepkisiyle tedavülden kalkmıştır (Jahn 1942: 298-302).

2.3. Uygur sivil belgelerine göre *çav'*ın kullanımı

Kubilay Han zamanından itibaren Çin'de Yüan döneminde parlamaya başlayan *çav* para biriminin en yaygın kullanıldığı bölgelerin başında Koço-Turfan Uygur hanlığı gelmektedir. Doğrudan Kubilay dönemine işaret eden *çav'*ın Uygur sivil belgelerinde geçmesi, On İki Hayvanlı Türk takviminin kullanılmasından dolayı yazılış tarihleri belirli olmayan söz konusu belgelerin muhtemel tarihendlendirmesi için en önemli delillerden olmuştur. Bu para birimine bağlı olarak araştırmacılar Uygur sahasındaki bu belgelerin muhtemelen 13.-14. yüzyillara ait olabileceği konusunda hemfikir olmuşlardır (Clark 1975: 29). Özellikle Uygur sivil belgelerinde para birimlerinin geçtiği borç ile ilgili evraklar, para ödünç belgeleri Yüan dönemine aittir (Mori 1961: 115).

Genel olarak kâğıt para *çav* Uygur sahasında, belirli para (*çav*) ihtiyacını karşılamak üzere yapılan arazi satış veya kiralama belgeleri ile köle alım satım belgelerinde bir tür ödeme aracı olarak geçmektedir. Belgelerden edindiğimiz bilgilere göre Uygurlarda arazi satışlarının belirli ihtiyaçlar için yapıldığı dikkati çekmektedir. Bu ihtiyaçların başında böz "pamuklu kumaş", *kepez* "pamuk", para (*çav*) gelmektedir.

Uygur sivil belgelerinde *çav'*ın değersel ölçümünde birim olarak *yastuk* (bkz. Yukarı 15. dn) kullanılmış, yani paranın miktarı *yastuk* ile hesaplanmıştır. Uygur sivil belgelerinde *yastuk çav ~ çav yastuk* şeklinde değişken olarak geçen kâğıt paranın kaç birim olarak değerlendirildiği konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bir belgede *çav'*ın *stir* ölçüsü ile birimlendirildiği dikkati çekmektedir (Bkz. aşağı). Kâğıt paranın sayısal miktarları olarak elimizdeki metinlerden çıkardığımız *tokuz*, *sekiz on*, *yüz*, *altı yüz*, *bis yüz*, *on iki tümen* sayıları *çav* ile birlikte geçmektedir.

Çav kâğıt parasının Uygur sahasında metinlere dayalı olarak iki türü ile karşılaşıyoruz. Bunlardan biri sadece *çav* olarak geçerken, diğeri *Çung-t'ung* döneminin kıymetli para birimi olan *çung-tung bav çav* (= Yüan dönemindeki *Chung-t'ung yüan-pao chiao-ch'ao*) şeklindedir. *Chung-t'ung* terimi Kubilay'ın 1260-1263 yılları arasındaki hâkimiyet dönemine işaret etmektedir. Dolayısıyla *Chung-t'ung* ibaresi belirli bir tarihsel dönemi kapsadığı için bu adla geçen *çav'*ın (*çung-tung bav çav çung-tung bav çav*) olduğu belgelerin tarihendlendirmesi kesin olarak 1260-1263 yılları arasını işaret etmektedir.

Buna göre mevcut yayımlanmış Uygur sivil belgelerinde kâğıt para *çav'*ın türlerini ve belgelere göre ödeme aracı olarak kullanım alanlarını şu şekilde tasnif edebiliriz:

2.3.1. Çav (Çav Yastuk ~ Yastuk Çav)

2.3.1.1 Bir kişinin kâğıt para *çav'a* olan ihtiyacı için bağını satması ve karşılığında ödemenin *çav* olarak yapılmasıyla ilgili belge:

tonguz yil bisinç ay on altı-ka manga türbiş-kä yunglag-lig çav yastuk kärgäk bolup adam-ning manga ililiştä teggän taysang-taki on altı er kömär borluk-ta manga tegär çırkuş-tin alıp öngdüñ singarm alıp yarım borlukumnu udçı buk-a äsan ikägiü-tin yüz yastuk çav alıp toguru tumultu sattim...bu bitigni kılmış kün üz-ä bu borluk satig-i çav-mi tükkäl sanap altım "Domuz yılı, beşinci ayın on altısında bana Terbiş'e kullanmak üzere çav-yastuk lâzım olup, babamdan bana kalan, Taysang'daki on altı ameletlik bağın bana ait, Çırkuş'tan başlayarak ön tarafındaki yarım bağımu Udma Buka ile Esen'e, her ikisine yüz yastuk çav karşılığında usûlüne uygun sattım...Bu senet tanzim edildiği gün bağın satış bedeli olan çavi tamamen sayıp aldım" (Yamada Sa111-12, İstanbul 35, Arat 1979: 17-28; Clark 42)

2.3.1.2 Bir arazi satışında *çav* olarak ödenen satış bedelini gösteren ve borçlu kişilerin taahhütlerini içeren belge:

Koyin yıl aram ay on sâkiz-kä biz inç-buka arug ikägiü tärbiş apam...ymä ergän-tä bitig birtimiz erdi koço-taki taysang borluk balık borluk taştım kaç bölük yir-ning satagi altı yüz yastuk çav içindin yiz yastuk birip kalgan biş yüz yastuk çav kaldi bu çavni ogul tigin yänggämizkä yaz kız kim kâlsär tegürüp birürbiz...bu bitig-däki çav-ni birginçä...bu bitig-täki çav-mi bitig yosunça nägü-kä m-ä tildamayın çam-sız köni birür-biz "Koyun yılının, ilk ayının 18'inde biz İnc-Buka, Arug ikimiz Terbiş apam... olduğunda senet vermiş idik. Koço'daki Taysang bağını, şehir bağını dışarıdan birkaç bölüm yerin satış bedeli altı yüz yastuk çav içinden yüz yastuk verip kalanı beş yüz çav kaldi. Bu çav'ı Oğul Tig'in yengemize yaz gün her kim gelse ullaştırip veririz... Bu senetteki çav'ı verinceye...bu senetteki çav'ı senet nizamınca hiçbir suretle itiraz etmeden, karşı çıkmadan doğrudan vereceğiz" (Yamada Mi171-8, 10, 15-16, USp. 12, JW 2.17).

2.3.1.3 Çav'ın ödeme aracı olarak geçtiği bir satış belgesi:

...yastuk çav-ka birke bir koşup yiti yastuk çav... in yanturu birip sözlerimiz yormızsun.. "...yastuk çav'a ... birlikte koşup yedi yastuk çav'ı.... döndürerek verip sözlerimiz geçerli olmasın" (Yamada Sa174-5, Clark 49, Feng 1954: 126-130).

2.3.1.4 Bir kişinin para (*çav*) ihtiyacı için erkek kölesini belirli bir para (*çav*) karşılığında satmasını konu alan belge:

luu /// sâkizinç ay altı otuz-ka mân atay tutung-ka yunlag-lig çav krgäk bolup pintung atlg kitay är krabas-im-ni şıbsay tayş-ka.... tokuz çav yastuk-ka toguru satdim bu krabas satagi tokuz yastuk çav-ni mân şıvsay tayşı bitig kılmış kün üzä tükkäl sanap birtim "Ejderha (yılı), sekizinci ayın 26'sında ben Atay Tutung'a kullanmak için çav gerek olup Pintung adlı Kitay erkek kölemi Şıvsay Tayşı'ya.... dokuz çav yastuk karşılığında doğrudan sattım. Bu köle satışı dokuz yastuk çav'ı ben Şıvsay Tayşı senedi düzenlediği giünde bütünüyle sayıp verdim" (Yamada

Sa241-4, Tenişev-Feng 1958: 2, Clark 58, JW 1.10b).

2.3.1.5 Satış bedelinin *çav* ile ödendiği bir köle satın alma belgesi:

...urug-ka kadaş-ka buyan-ı tegzün tip māning patır-ta şükün-tä kazganmış nägü kim-ni satıp yulup koço-taki atay tutung-nung pintung atlğ kirk yaş-lig kitay oglan-m nom bitig bilir üçün tokuz yastuk çav birip yulup altım "...Soyuma, kardeşlerime sevabı deşin deyip benim Patır'tan, Şükün'ten kazandığımı satıp Koço'daki Atay Tutung'un Pintung adlı 40 yaşlarındaki Kitay (Çin) oğlanını usûl erkân bilir diye dokuz yastuk çav verip satın aldım" (Yamada Em016-9, ZLB Peking Y828, Clark 60, JW 1.10c)

2.3.1.6 Yine satış bedelinin *çav* ile ödendiği bir başka köle satış belgesi:

/// yıl sâkîzinç ay altı otuz-ka mân atay pintung-nung satığı tokuz yastuk çav-nı şivsay tayşî-tin tükâl sanap alıp bu bitig-ni birdim "...yılı, sekizinci ayın 26'sında ben Atay, Pintung'un satışı dokuz yastuk çav'ı Şivsay Tayşî'dan bütünüyle sayıp alıp bu senedi verdim" (Yamada Mi101-3, Clark 87, Feng-Tenişev 1958 : 141-142, JW 1.10A).

2.3.1.7 Bir vasiyetname belgesi:

...üç yastuk çav birzün tip bir... "üç yastuk çav versin deyip bir..." (Yamada WP042, [Kle-Rob.9], USp. 55, Clark 69).

2.3.1.8 Koço Hanlığı döneminden kalma bir kitabede Shimin (2001: 400-435) *çav* geçmektedir:

...bizning ädgümizgä on iki tümän çao yastuk birlä soyurkadıp idti.. äksiigsüz on iki tümän ök çao yastuk biräyin.. "...bizim iyiliğimize on iki tümen çav yastuk ile ihsan edip gönderdi.. Eksiksiz on iki tümen çav yastuk vereyim".

2.3.1.9 Bir arazi kiralama belgesinde *çav* kelimenin imlâsı *ço* ~ *çu* şeklinde geçmektedir. Benzer belgelerdeki metin kontekstinden kelimenin *çav* ile aynı kelime olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Burada dikkat çeken bir başka nokta kâğıt para için *yastuk* yerine *sitir* ölçü biriminin kullanılmış olmasıdır:

...yunglak-lig ço krgäk bolup töküz-täki tarig tarımak-ka yir-ni altmış-ak-ka apam-ka on iki sitir ço yak-a-sın ilig-tä alıp birür-män "kullanmak için çav gerekip Töküz'teki tarayı ekip biçmek için yerini almış aka (?) on iki sitir çav faizini evvelden alıp vereceğim" (Yamada RH032-5, T II Nr. 3(Çıktım 3?), USp. 87, Clark 32, JW 2.4)

2.3.2. cung-dung bav çav

2.3.2.1 Kâğıt para *çav* ihtiyacı için bir arazinin satışı ve satış bedelinin *çav* olarak ödendiğini gösteren belge:

...kä manga turmuş tigin-kä taydu-ta yunglak-lig çav yastuk kärgäk bolup koçu-taki koçmğ apam birläki küdägüm tapmış-ka ülüş-tä tegmiş kir-a südüün yir-lär-im-ni....i ülüş bitigi birlä sâkiz on yastuk cung-dung bav çav-ka wapsu-tu-ka toguru tomludu

[sat]tim. bu [çav]-m bitig kalmış kiin üzü m(ä)n wapsu-tu tükäl sanap birtim "...e bana Turmiş Tigin'e Taydu'da kullanmak üzere çav yastuk gerekip Koçu'daki Koçing ablam ile birlikte damadım Tapmış'a hisse taksiminde kalmış Kira Südün (denen) yerlerimi... paylaşma senedi ile seksen yastuk çung-dung bav çav karşılığında Wapsu-tu'ya doğrudan sattım. Bu çavı senedin düzenlendiği günde ben Wapsu-tu bütünüyle sayıp verdim" (Yamada Sa121-7, K7711 ZLB, Clark 46, JW 2.15, Cleaves 1955: 1-49, Tihonov 1965: 259-260, Feng 1954: 120-122)

2.3.2.2 Bir kişinin kâğıt para *çav'a* olan ihtiyacı için arazisini ekip biçmek üzere para (*çav*) karşılığında bir başkasına vermesini veya kiralamasını konu eden belge:

*Mana san-lig bu munça yir-lär-i-im-ni manga tölük temürkä yonglak-lig çav yastuk kärgäk bolup tolmuş ayag-ka tägimlig-tin yigirmi yastuk çungdung bav çav alıp taşık-ka bu yırlarimni tarip yiz-ün tip togr-i kilip birtim "...bana ait bu kadar yerlerimi, bana Tölek Temür'e kullanmak üzere para (*çav yastuk*) lâzım olup, saygı değer Tolmuş'tan yirmi yastuk çungdung bav çav (para) alıp istifade etmek üzere, bu yerleri ekip biçsin diye kendisine verdim" (Yamada Mi286-10, TM238, D176, U5239, USp. 15, Clark 45, Arat 1964: 68-69, JW 2.14).*

Sonuç

Bugünkü anlamıyla kâğıt paranın Avrupa'ya girişinin 18. yüzyılda olduğu göz önüne alırsa, Türklerin de içinde bulunduğu Asya coğrafyasında kâğıt paranın 13-14. yüzyıllarda kullanımında olması dikkat çekicidir. Türk-Moğol devletlerinin gelişen iktisadî yapısı içinde önemli bir yeri olan kâğıt para sistemi dönemin ticaret hayatına büyük kolaylıklar getirmiştir ve canlandırmıştır. Uygur sahasında kâğıt paranın kullanımının ne zaman tedavülden kalktığı konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Yüan döneminde 1350'li yıllarda sonra terkedilen kâğıt paranın Uygur sahası dışında diğer Türkük alanlarında kullanımına rastlanmamıştır. Türk-Cengiz devletlerinden İlhanlılarda *çav* bir müddet tedavülde kaldıysa da kısa sürede kullanımından kalkmıştır. 13-14. yüzyılın güclü Türk-Cengiz devletlerinden Altın Ordu'da *çav* kâğıt para kullanımına rastlanmamıştır. Uygur sahası ile idarî ve iktisadî yapısı bakımından büyük benzerliklere sahip Altın Ordu'da bu para biriminin geçmemesi dikkat çekicidir. Özellikle dönemin sosyal şartları gözönüne alındığında, birçok bölgede karşılıklı güven ve istikrar eksikliğinden uygulama şansı bulunamayan kâğıt para sistemi Koço-Turfan Uygurları arasında benimsenmiş ve geniş ölçüde, ticarette ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Bu durum Uygurların gerek sosyal, kültürel ve iktisadî gelişmişliklerine verilebilecek en iyi örneklerden birini teşkil eder.

Kaynaklar

ALLSEN Thomas T (1983) The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century. *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours 10th-14th Century* içinde (M. ROSSABI, ed), ss. 243-280.

- ARAT Reşit Rahmeti (1964) Eski Türk Hukuk Vesikalari. *Journal de la Société Fin-Ougrienne*, 65, Helsinki, 11-77 (= *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, Ankara 1964, 5-53).
- ARAT Reşit Rahmeti (1979) Uygurca Yazilar Arasında-II. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIII, 17-28.
- ARAT Reşit Rahmeti (1991) *Eski Türk Şiiri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- ATALAY Besim (1985-1986) *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*. C. I-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- ATAN Turhan (1990) *Türk Gümrük Tarihi I. Cilt, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- BROSE Michael C (2002) Moğol Hakimiyyeti Altında Uygurlar. *Türkler*, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayıncıları: Ankara, 249-254.
- CLARK V. Larry (1975) *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th - 14th cc.)*. Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D., 1975, X+488+3p. University Microfilms International, Ann Arbor (Michigan) § London.
- CLAUSON Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford. DLT: Bkz. ATALAY (1985-1986).
- DOERFER G. (1963-75) *Türkische und Mongolische Elemente im Neopersischen*. I-IV, Wiesbaden. ED: Bkz. CLAUSON (1972).
- EBERHARD Wolfram (1987) *Çin Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- ERÖZ Mehmet (1977) *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*. İktisat Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- GABAIN Annemarie von (1973) *Das Leben im uigurischen Königreich von Qoço (850-1250)*. Wiesbaden.
- GILES H.A. (1912) *Chinese-English Dictionary*. London.
- HAMILTON J. (1969) Un acte ouigour de vente de terrain provenant de Yar-Khoto. *Turcica* 1, 1969, 43-44.
- İZGİ Özkan (1987) *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalara Göre)*. Türk Kültürüne Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- JAHN Karl (1935) Das Iranische Papiergeld. *Archiv Orientální*, X, 308-340.
- JAHN Karl (1942) İran'da Kâğıt Para. (Cev. M.A. KÖYKEN), *Belleten*, VI (1942), 298-302.
- JINGWEI Li (1994) *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümqi.
- LEESING Ferdinand D. (1995) *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington: Indiana.
- LIGETI Louis (1966) Un Vocabulaire Sino-Ouigour Des Ming. Le Kao-tch'ang-kouan Yi-chou du bureau des traducteurs. *Acta Orientalia Hungaricae*, XIX, 117-199, 257-289.
- LIGETI Louis (1973) À Propos D'un Document Ouigour de L'époque Mongole. *Acta Orientalia Hungaricae*, 28/1, 1-18.
- MORİ Masao (1961) A Study on Uygur document of loans for consumption. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 20, Tokyo, 111-148.
- ÖZYETGİN A. Melek (2004a) *Eski Türk Vergi Terimleri*. KÖKSAV: Tengrim Türkük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4, Ankara.
- ÖZYETGİN A. Melek (2004b) Eski Türklerde Ortak 'Tüccar' Terimi Üzerine. *II. Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 24-26 Mayıs 2004, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara (Yayınlanmamış Bildiri).
- PAMUK Şevket (1999) *Osmalı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- RASCHMANN Simone-Christiane (1995) *Baumwolle im türkischen Zentralasien*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 44, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.

- RADLOFF W (1928) *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben.* Leningrad, S. VIII+305, mit 3 Tfln. (Reprint: Biblio Verlag, Osnabrück 1972) (=USp.)
- ROSSABI M. (1988) *Khubilay Khan, His Life and Times.* University of California Press.
- SCHURMANN H. F. (1967) *Economic Structure of The Yüan Dynasty, Translation of Chapter 93 and 94 of the Yüan Shih.* Harvard-Yenching Institute Studies XVI, Harvard University Press: Cambridge.
- SHIMIN Geng (2001) A Study of the Stone Tablet in Uighur Script About the Meritorious Deeds of Princes of Qocho. *Collection of the Papers on Language-Literature and History of Xinjiang içinde,* ss. 400-435, Beijing.
- SPULER Bertold (1987) *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri,* 1220-1350. (Çev. Cemal KÖPRÜLÜ), Türk Tarih Kurumu Yayımları: Ankara.
- TMEN: Bkz. DOERFER (1963-1975).
- TOGAN A. Zeki Velidî (1981) *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1534, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul.
- TOGAN (ARICANLI) İsenbike (1984) Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve «Ortak» Tüccarları. *Toplum ve Bilim,* 25/26 Bahar-Yaz, 71-90.
- VLADİMÍRTSOV B.Y. (1987) *Moğolların İçtimaî Teşkilâti, Moğol Göçebe Feodalizmi.* (Çev. Abdülkadir İNAN), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları IV. Dizi-Sa.2^a, Ankara.
- YAMADA N (1993) *Sammlung uigurischer Kontrakte.* Hrsg. von Juten ODA, Peter ZIEME, Hiroshi UMERA und Takao MORIYASU, 1-3. Osaka.
- YANG Lien-sheng (1971) *Money and Credit in China. A Short History.* Harvard-Yenching Institute Monographs: 12, Cambridge.
- WITTFOGEL Karl A., Chia-Sheng FENG (1949) *History of Chinese Society: The Liao.* Philadelphia.
- ZIEME P. (1976) Zum Handel im Uigurische Reich von Qoço, *Altorientaliche Forschungen* 4, 235-249.
- Varlık ve Kültür Mücadeleleri.* İstanbul, 1969.

A. Melek Öz yetgin

Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı. Doktorası Memluk Kıpçak sahisi sözlük ve gramerleri Üzerinedir. Yoğunlaştiği araştırma alanı tarihsel Türk dilidir.

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi. Türk Dili ve Edebiyatı B, Eski Türk Dili AD. 06100 Sıhhiye, Ankara .TÜRKİYE.

E-posta: Ayse.M.Ozyetgin@dialup.ankara.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 15 Şubat 2004

Düzelme için gönderildiği tarih: 30 Mart 2004

Düzelmeden sonra kabul edildiği tarih: 16 Temmuz 2004

E-yayın tarihi: 7 Kasım 2004

Çıktı sayfa sayısı: 16

Kaynak sayısı: 40